

**NORDISKA MUSEETS OCH
SKANSENS ÅRSBOK 1959**

FATABUREN

NORDISKA MUSEETS OCH
SKANSENS ÅRSBOK

1959

Redaktion:

GÖSTA BERG · BENGT BENGTTSSON

Redaktör: Bengt Bengtsson

*Omslagsbilden återger en bågare av rubinglas,
som tillhört generalen friherre Anders Wennerstedt på Skogaholm.
Se Marshall Lagerquists uppsats, s. 131.*

*Tryckt hos Tryckeri Aktiebolaget Thule, Stockholm 1959
Djuptrycksplanscher från Nordisk Rotogravyr*

VEJE-ABRAM OCH STALO-MYTEN

av Ernst Manker

När vi mätte upp en rad fångstgropar och fann kol i botten på en av groparna, blev vår medhjälpare från orten, Veje-Abram, rätt glad. — Va ja alltid sagt, sa han, 'n Stalo har bott i de hära gropan. Här har 'n haft arran å kokt lappkött.

Vi gjorde en skärning genom hela gropen och fann då, att kolet inte fanns bara på en mindre fläck mitt i gropen så som arran, eldstaden, mitt i en kåta. Nej, här fanns ett tjockt lager av kol och skörbränd sten över gropens hela botten, en halv meter tjockt i den skålformiga gropens mitt, tunnare utåt och uppför sidorna. Veje-Abram blev betänksam — 'n Stalo kunde väl ändå inte bo på en glödhög. Vi andra tyckte oss kunna konstatera, att renjägarna, som här en gång i tiden grävt och vittjat dessa fångstgropar, tagit en av groparna till jordugn och på härden av glöd och upphettad sten rostat eller stekt det fångade bytet — det som gick åt under fångsttiden. Här hade det under hösten varit kalas på färskt renkött, höstfeta renkroppar, innan jaktlaget dragit med sitt byte neråt sina vinterställen.

Veje-Abram lyssnade på oss med en tvivlets vinkelkrok i munpiporna. Han var en klok man, slagrutegubbe och allt, och föll inte för första främmande hugskott, när han hade sin egen fast rotade mening. Men den här "stalogropen" med kol och sten över hela botten gjorde honom ändå en smula osäker.

Detta var vid Vejenäs uppför Laisälven i Arjeplogs socken sommaren 1958. Här var sameättlingen Veje-Abram fast bosatt. Han kände alla markerna häromkring, han visste om många "stalogropar", han bar på mycken tradition, och han visste vem

Veje-Abram kände Stalo.

Stalo var. Stalo var Stalo och ingen annan, lapparnas gamle ärkefiende, stor, stark och dum och begiven på människokött.

Annars förhöll det sig så, att lärt folk diskuterat Stalo i hundratals år.

I hundratals sägenvarianter är Stalo känd över samernas hela utbredningsområde, på nordligare dialekter kallad Stallo och östligare, som på Kolahalvön, Talo eller Talla, med bortfall av s-et. Stalo är förvisso de lapska sagornas märkligaste gestalt. Definitionerna och tolkningarna har varit mångahanda.

Gamle Knud Leem definierade Stalo i sin stora ordbok 1768 som "et Spögelse", som hade lappen "at brydes med ham", och

Veje-Abram prövar slagrutan i en "stalogrop".

kort efteråt kom Lindahl och Öhrling med den latinska definitionen *Gigantum unus maxime terribilis . . . anthropophagums etc.*, alltså en högst förskräcklig människoätande jätte; och mitt i pannan hade han ett stort, hemskt öga. Petrus Læstadius, som direkt från sägnerna kände till striden mellan lappen och Stalo, konstaterade: "så förekommer Lappen i dem såsom människa, i opposition mot *stallo* såsom icke människa." Vid samma tid, i början av 1800-talet, betraktade finländaren Jacob Fellman Stalo som ett "i skogarne vandrande troll", medan Lars Levi Læstadius kategoriskt förklarade: "Stalo var ursprungligen ingenting annat än gamla vikingar och röfvare, som satte sig ned i ensliga skogstrakter och oroade Lapparne." Denna tolkning utvecklades vidare av den norske professorn i lapska J. A. Friis, som styrkt av Stalos i sägnerna ofta omtalade järnrustning vågade sig på antagandet:

”Stalo betyder formodentlig heller ikke Andet end ’Staalmanden’, eller den i Jern Klædte (lap. *stalle*, Staal).” I sin ordbok 1887 definierade Friis Stalo som ”et staalbe pantzeret Uhyre, et Troid, en Risse”. Tidigare hade finländaren Castrén funnit, att staloarna hos lapparna motsvarade svenskarnas jättar och att de, enligt folktron, vid kristendomens införande ”flyktat bort till hafsoarne”. Man tycker sig vid denna tolkning höra de för jättarna förhatliga kyrkklockornas klämtande.

I sin magistrala bok om lapparna 1873 är Gustaf von Düben i stort sett överens med sin norske kollega Friis. Han finner sålunda namnets härledning av stål riktig. Men han tvivlar på att Stalo var en viking; han kunde ju vara rustad med järn ändå. Han var människoätare, stor, klumpig och dum, och han levde som enstöring. Forskarnestorn i Tromsö, rektor J. Qvigstad, den störste samlaren av lapska sägner, skiljer på den ”enkeltvis” uppträdande Stalo och de ”massevis” härjande tsjuderna, rövarhorderna österifrån, och tycker sig bakom stalogestalten se tidigt uppträdande nordbor, som krävde lapparna på skatt, och som dessa hade svårt att värja sig för. I detta sammanhang har också senare birkarlarna — medeltidens privilegierade lappmarkshandlare och skattmasar — nämnts. Allt medan läraren vid Skytteanska skolan O. P. Pettersson ströfvade omkring i västerbottensfjällen och upptäckte ”stalotomter”, tomter med en låg ringformig jordvall, samt funderade över ett jättelikt forntidsfolk, som här levat som jägare. Dessa Petterssons iakttagelser och funderingar tog Sigrid Drake fasta på, och med sin lärare K. B. Wiklunds goda minne sökte hon göra gällande, att dessa tomter befolkats av forntida germaner, som i folkfantasiens kommit att smälta samman med den öster- och norrifrån kommande sagogestalten Stalo. Så skrev hon 1918: ”Vem vet, om inte dessa människor, som bebodde staloringarna, voro jägare eller fiskare, kanske ofta bäverfångare, liksom sagans Stalo på många ställen, vilken ibland hade sina fångstredskap på platser, fjärran från boplatsen, och som sålunda under sina strövtåg kommo i kollision med mera avlägsna lappar, på vilkas område de inkräktade.”

Stalo och hans hustru Luttak i en akja. Lavering av Johan Turi.

Alla dessa tolkningar och spekulationer lockar till en närmare bekantskap med själva sägenmaterialet. Och redan det i tryck utgivna materialet bör motsvara den intresserades förväntningar. Huvudsamlingen är Qvigstads "Lappiske Eventyr og Sagn" (1927—1929), fyra volymer om tillsammans 2 373 sidor, men även utgåvor av Fellman, Friis, Demant Hatt (Turi), Paulaharju, Grundström, Collinder, Bergsland, Lagercrantz och Jaakkola m. fl. inrymmer åtskilliga uppteckningar.

Den som tar del av det lapska sägenmaterialet, hela mängden av sagor och sägner, frapperas av att det till huvudparten utgöres av folkfantasiens allmängods, mångt och mycket skäligen främmande i lapsk miljö. I kåtor och gammar har det berättats om guldslott, kungar och drottningar, prinsar och prinsessor, jättar, troll, häxor, drakar och andra fabeldjur, dödingar, uldor och "småfolk", askefisen och den kække pojken på vandring ut i världen, osynlighetsplagg och hamnskifte etc. Vandringssägner

möts här från östan och västan och alltifrån antiken. Den folklorist som vill skilja ut det genuint lapska får ingen lätt uppgift.

Givetvis har dock miljön satt sin prägel på vandringssägner och den allmänna folkmytologiens gestalter. Polyfemos och Odyssevs i en berggrotta har blivit Stalo och Askovis i en torvkåta.

Ett starkt lapskt särdrag företer emellertid stalomotivet, hela det omfattande, över lapparnas hela utbredningsområde spridda komplexet av stalosägner i skilda varianter. Även om Stalo kan återföras på folksagans jätte eller troll eller på en mer verklighetsnära förebild, nordbon, så har han fått drag och ett beteendemönster som kommer honom att framstå som en unik fantasiskapelse. Detsamma kan sägas om hans hustru Luttak, även kallad Ruotakis. Båda har kommit till i ett bistert klimat, där människans kamp för livet varit hård.

En analys av stalomyten avslöjar en groteskt grym, totalt amoralisk värld, där de mentala elementen är ondska, dumhet och list. I kampen mellan den store och dumme Stalo och den lille och listige lappen, människan, är allt tillåtet. Stalo vill ha människokött, och han slår ihjäl, flår, styckar, kokar och äter den han råar på, helst som läckerhet lappens barn, men i sin dumhet luras han av lappen att kalasa på sin egen avkomma eller på sin käring — eller käringen på sin man, när han själv kommit i grytan. Den slagnes avflådda ansiktsskinn dras gärna över det egna ansiktet i syfte att komma även den dräptes anhöriga till livs; metoden tillämpas av båda parterna. Lappen bländar Stalo genom att med list hålla bly i hans ögon, och hustrun hans, Luttak, blir invärtes förbränd av glöden i hennes sugrör, som hon skall suga människoblod med men av människan stuckits in i elden. Stalo luras att under lek falla genom hål i isen eller att naken springa mot månen och förfrysa. I tvekamp kan den järnrustade Stalo svårt plåga sin motståndare, lappen, med att stöta sina pikförsedda knän mot underlivet på honom, tills lappens hund kommer och hugger Stalo själv i underlivet, då han blir besegrad. När lappens barn stört Stalo, sliter han bröstet av deras mor och skär pungen av deras far. När Stalos son skall ha tilltvingat bröllop med lappens dotter och båda sitter vid elden

»Stalotomterna» ligger vanligen uppe vid kalvfjället, dit bebyggarna endast kan ha lockats av vildrenen.

Från de s.k. stalotomternas skede har bostadstraditionen i fjällvärlden bevarats till vår tid med lapparnas kåtor, antingen de täckts med duk eller torv.

Fångstgropen för vildrenen betraktas på sina håll som »stalogrop», jordkula för den jätten Stalo.

Lappojken Askovis har lurat Stalo att ställa silversäcken ifrån sig och sätta sig till vila ytterst på kanten av ett fjällstup, där en knuff kan få honom att ramla ned. Träsnitt av Emilie Demant Hatt till en lapsk saga.

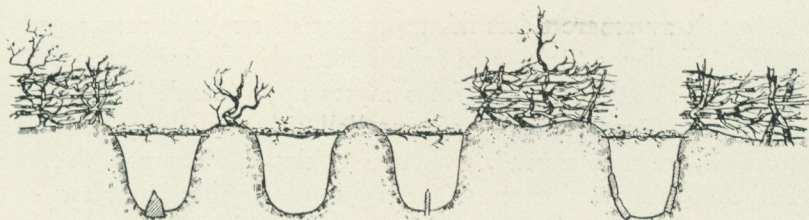
och ska hjälpas åt att lyfta av den stora kokande köttgrytan, passar bruden på att från sin sida lyfta högre, så att det sjudande köttspadet hälls ut över brudgummen och rinner genom hans barmglip ner över magen och skållar "grejorna". Och när Stalos dotter som brud ligger och väntar på lappojken som brudgum, kommer denne inte med sitt naturliga organ utan sticker kniven i hennes sköte och sprättar upp hennes mage. Som makaber sadism ter sig allt detta i ett referat, i sägnen berättas det med känslolös, kall realism.

Grym är den store och starke Stalo, men han hämmas av sin dumhet och dukar vanligen under. Grymmare är i själva verket lappen, människan, som med sin ondska gentemot Stalo förenar list och förslagenhet. Men här gäller inga moraliska normer. Stalo som ondsint fiende behandlas som vargen.

Stalo — här utrustad med renhorn, svans och bockfot och följd av sin hund — jagar lappbarn, den största läckerhet han vet. Ristning av karesuandolappen Anders Valkeapää 1928 (ur Hagemann, "Lappen zeichnen ihr Leben").

Trots sitt makabra innehåll kan stalosagorna berättas under stor munterhet, tack vare de skälmiska inslagen. Det skrattas friskt när Stalo luras, i synnerhet i mer delikata situationer, som när han tagit sig en lapp flicka som brud och tror att hon är blyg, eftersom hon ligger så stilla i den skumma kåtan och inte svarar på hans kärleksmaning, tills han vill famna henne och får en påklädd stock i famnen — allt medan flickan med sin faders eller brödernas hjälp är på flykt långt därifrån. När jag en gång i en kåta på gränsen mellan Arjeplog och Jokkmokk hörde hela polyfemvarianten av stalomotivet berättas, var kåtan full av skratt, vilket kulminerade, när lappojken i den av honom slaktade bockens skinn kröp mellan den bländade Stalos ben och utanför kallade sig "Jag själv", vilket ledde till att Stalo blev dräpt av sina egna söner, när dessa kom hem och fann sin kära storhorniga bock slaktad och fadern talade om att "jag själv" gjort det.

Även fångstgroparna för vildren har betraktats som Stalos verk. Bilden visar en längdgenomskärning av en groprad i ursprungligt skick med gärdsel och ristäckning. Rekonstruktion.

Sådan är stalotraditionen. Ingenstans i själva sägnerna finner man dock några belägg för att Stalo skulle bo i en grop av det slag som Veje-Abram kände till eller på O. P. Petterssons "stalotomter". Där Stalos bostad omtalas, nämns den som en kåta. Jordkulor som bostäder förekommer visserligen i den lapska traditionen, men vanligen är det lapparna själva som grävt ned sig i jorden för att gömma sig undan kringstrykande fiender, tsjuder och "rymmare".

Men ändå har vi under Nordiska museets mångåriga lappmarksundersökningar ofta hört våra lapska medhjälpare nämna fångstgroparna som stalogropar, i synnerhet från Pite lappmark och norrut, och de ringformiga kåtatomterna som "stalotomter", i synnerhet i Vilhelmina socken. Om fångstgroparnas rätta syfte och användning råder nu emellertid ingen tvekan, sedan flera tusen sådana i hundratals gropkedjor mätts upp och undersökts — i samarbete med norska och finska forskare. Dessa gropars bruk för fångst av vildren har längst i norr, i norska Finnmarken, verifierats av 1600-talsdokument, och så långt söderut lapparnas utbredning sträckt sig företer de exakt samma anläggningstyp. Ett flertal utgrävningar och undersökningar av de s. k. stalotomterna och ett studium av deras läge i landskapet har också visat, att de näppeligen bebotts av vikingar, birkarlar eller groteska jättar utan av människor med samernas speciella intresse för renen, av allt att döma renjägare före renskötselns tid — de fångstmän som grävt och vittjat fångstgroparna.

Både dessa tomter och fångstgroparna är av en ålder som på de flesta håll sträcker sig bortom den levande traditionen, och

så har de av senare tiders iakttagare satts i samband med sagans Stalo. Och denne Stalo, vem är han väl om inte samernas variant av den i så gott som alla folks myter uppträdande jätten eller det monstruösa trollet — en parallell till sherpans yeti, ”den förskräckige snömannen”, grekernas cykloper, finnarnas Vuoren Perkele och germanernas av Tor slagna tursar eller jättar etc. — en gestalt som folkfantasien överallt tycks ha haft behov av.

Foto: Ernst Manker